

Svenskar, finnar och lappar på världens amfiteater

Före 1809 var den vanliga uppfattningen att det svenska riket beboddes av tre folkslag: svenskar, finnar och lappar.¹ Vanligen omtalades de som *nationer*, ett begrepp liktydigt med folkslag. Däremot hade ordet nation ännu inte fått den i dag vanliga synonymbetydelsen 'stat'. Nationsbegreppet var huvudsakligen kulturellt betingat – etniskt, skulle vi säga i dag – även om det till sitt ursprung hade genetiska kopplingar. Det latinska *natio* kom av verbet *nasci*, 'födas' – med detta antyddes tänkta blodsband mellan nationens medlemmar. Under tidigmodern tid (perioden cirka 1500–1800) kunde denna släktbinding stundom vara latent eller underförstådd, men i allt väsentligt definierades nationerna utifrån kulturella särdrag: religion, klädedräkt, materiell odling och andra levnadsomständigheter. Tveklöst viktigast var dock språket, som var en nations mest påtagliga särdrag.²

Några fullt konsistenta och sammanhållna gränser försökte man sällan dra upp mellan olika nationer; det behovet fanns inte och bestämmelserna var mestadels intuitiva och flytande. "Borgarena i staden", skrev exempelvis naturalhistorikern Olof Rudbeck d.y. om Åbo vid 1600-talets slut, "äro till större delen finnar, ehuru och många swenska, förutan de af hofrätten och academien, som alla äro swenska eller åtminstone kunna tala swenska i finland födde".³ De som bodde Finland uppfattade han i första hand som finnar och finska förutsattes vara deras modersmål. Åtskillnaden mellan svenskar och de Finlandsfödda som "åtminstone" talade svenska torde han ha gjort på dialektala grunder (se Ma-

rika Tandefelts bidrag i detta nummer). Närmare bestämning behövde han inte göra eftersom det inte fanns några juridiska skillnader mellan riksdelarna, men den nationella sammansättningen i Åbo var ändå tillräckligt intressant för att inte lämnas okommenterad.⁴

Nationaliteten saknade mestadels politiska konnotationer. På individplanet hade den liten eller ingen betydelse vid erhållandet av statsborgarskap i ett annat rike; i de fallen var religionen oftast en viktigare fråga (även om den, som redan antytts, många gånger räknades till de komponenter som bestämde nationaliteten). Men även om det under 1700-talet fanns ett filosofiskt ideal som hyllade kosmopolitismen och varje människas rätt att fritt välja sitt hemland – sitt *Wahlheimat* eller *pays d'adoption* – så ansågs man ofta också ha särskilda förpliktelser mot födelseorten. Det var exempelvis fullt naturligt för officerare och soldater att gå i främmande tjänst, men om riket hamnade i krig förväntades man omedelbart ställa sig i fäderneslandets tjänst. Vid fredsslut förekom det att den allmänna amnesti som brukade utfärdas gjorde undantag för sådana infödda landsmän som valt att gå i fiendens tjänst. "Det är sant", skrev den tyske skriftställaren Johann Adolf Hoffman,

at infödda soldater gifwa större hopp til lydna och nyttigare bruk. Kärleken til fäderneslandet och sina anhöriga, böjelsen för sin Öfwerhet, landsmanskapet emellan soldaterne och deras bekantskap från ungdomen, jemte annat mera, som gjer en menniskja åtrå at befrämja sit eget folkeslags företräde, äro

fördelar, som kunna förväntas af landets infödda barn, men aldrig af utländska soldater, eller sådane, som wärfwas för penningar.⁵

Det skall poängteras att Hoffman talade om infödda undersåtar men att han i det avseendet inte gjorde någon uttrycklig skillnad mellan de olika nationaliteter som kunde finnas i ett rike. Karl XI:s krigsartiklar, som reglerade soldaternas skyldigheter, utsatte särskilt hårda straff för den knekt som kom ”i träta med annan, och ropar hielp [...] hos sin nation”.⁶ Detta var väl särskilt av nöden i stormaktstidens mångnationellt sammansatta, ofta värvade krigsmakt, men bestämmelsen levde kvar till 1795. När Gustav IV Adolf detta år utfärdade nya krigsartiklar betonade han för övrigt att de skulle vara gällande i Sverige, Finland och Pommern. I juridisk mening var det en pleonasm eftersom Sverige och Finland var oskiljaktiga, men av just sådana instinktiva skäl som diskuteras i denna artikel ansågs det ändå värt att påpeka.⁷

Intresset för olika nationers särdrag tog sig också uttryck som vi i dag skulle benämna antropologiska. I den vetenskapliga antropologins barndom på 1800-talet yttrade detta sig ofta i en upptagenhet vid folkslagens fysiska skillnader. Under tidigare århundraden var uppmärksamheten mera riktad mot kulturella uttryck, inte minst klädedräkten. Kartblad från 1500-talet och framåt omgavs gärna av kartuscher med bildserier av olika folkslags dräktskick. I dessa framställningar avbildades inte sällan allmogedrakter. De högre stånden förhöll sig ofta till ett internationellt mode – under 1600- och 1700-talet mestadels dikterat i Frankrike – och deras klädvanor kunde därför inte lika enkelt illustrera kulturella särdrag bland folken. Det faktum att ett folkslag representerades av en person eller ett par uppklätt *à la mode* kunde i gengäld signalera nationens upphöjda och kultiverade ställning. Så tedde sig nämligen gärna hierarkin mellan folken: den var ännu kulturell och därför föränderlig; inte genetisk och beständig, som den kom att uppfattas under 1800-talet.

En nyöppnad amfiteater över världens folk

Ett storslaget uttryck för det antropologiska intresset utgavs i Tyskland på 1720-talet. I *Neu-eröff-*

netes Amphi-Theatrum ... alle Nationen presenterades alla världens kända folkslag i bild och text med beskrivning av olika länders läge, klimat, och beskaffenhet, förnämsta städer, biskopsdömen, universitet och hamnar, fästningar, handel, statsintresse och styrelseskick, sevärdheter, myntslag, territoriella anspråk, förnämsta riddarordnar samt statsvapen med mera.⁸

Verket behandlade i första hand kulturkretsar och folktyper; de senare kunde vara både etniskt och socialt avgränsade. I skildringen av Europa gjordes huvudsakligen politiska och etniska avgränsningar medan den volym som ägnades det mångnationella ottomanska väldet mer än skiftande nationaliteter behandlade olika yrkeskategorier. I detta fall fanns dock en generell bestämning i det faktum att oavsett ställning var alla de beskrivna grupperna muslimer, en överordnad och särskiljande kulturell markör.

Arbetet tycks vara ganska rart i komplett skick och omfattar då fem foliovolymmer.⁹ Europa behandlas under 53 folkslag. De 23 första beskrivningarna är mer kortfattade för det att de enbart har tryck på ena sidan – en gissning är att de ursprungligen producerats som ettbladstryck för att senare samlas till detta större arbete. (Utgivningsplanen förefaller rent allmänt att ha utvidgats successivt. Sammelbandets titelblad bär årtalet 1723 medan delen om Europa är tryckt 1722. Detta kan tyda på att tanken att beskriva hela världen väcktes efter hand.) Efter länderbeskrivningarna följer särskilda redogörelser över de förnämsta europeiska riddarordnarna och de främsta europeiska makternas statsvapen. Dessa skildringar sträcker sig över flera sidor och saknar illustrationer.

Den politiska indelningen paras med ett kulturkretstänkande som illustreras av att skildringen av Tyskland inleds med ”Teutschland überhaupt” följt av mer detaljerade beskrivningar av de olika rikskretsarna och deras befolkningar. Italien behandlas under en rubrik (undantaget Sicilien och Sardinien) men de katolska och de reformerta Nederländerna separat. Det är omväxlande män och kvinnor som avbildas, men med några få undantag bara en person per bild. Gestalterna representerar olika stånd, från adel till allmoge; i några fall avbildas historiska drakter, såsom i fallet med Böhmen-Mähren, som illustreras med en riddare, och schweizaren, som bär renässansklädsel.

I Kungl. bibliotekets exemplar är tre av beskrivningarna (Europa nr 31–33) handkolorerade. Vem som gjort detta är omöjligt att säga.

Den andra delen (räknat utifrån tryckåret 1723; i Kungl. bibliotekets exemplar bunden sist i volymen) behandlar Afrika. Det är den tunnaste delen – 96 sidor och 37 illustrationer. Olika länder och folkslag från hela kontinenten beskrivs på omväxlande två och fyra sidor. Dispositionen är densamma som i den första volymen och avslutas följaktligen med konstaterandet ”Ritter-Orden und Wappen giebt hier nicht”.

Den tredje delen (tryckt 1723, bunden näst sist) handlar om Amerika. Delen inleds med historien om kontinentens upptäckt. Ett porträtt av Columbus, ”der erste Erfinder von America”, följs av Vespucci och Magellan, därefter vidtar skildringar av folkslagen. De 124 paginerade sidorna innehåller 34 numrerade bilder och därutöver en handfull onummerade.

Den fjärde delen (tryckt 1724) saknar ordningsnummer på planscherna. Denna del – 172 sidor plus register – behandlar bara ett rike: ”Turcicum”, det osmanska väldet. Den sammanhållna texten är ett långt sammandrag av den turkiska historien. På vartannat uppslag pryds högersidans övre halva av helfigursbilder. Men i stället för olika folkslag är det här olika yrkeskategorier eller samhällsklasser som avbildas. Den första bilden visar ”Der falsche Prophet MAHOMET”.

Den femte och sista delen (tryckt 1728) behandlar södra Asien och kombinerar upplägget från flera olika av de tidigare delarna. Illustrationerna avbildar ömsevis folkslag och yrken och texten är något mer sammanhållen men inte fortlöpande genom hela boken. Bilderna är numrerade upp till 26. Några bildnummer saknas emellertid och i ett par fall (bild 20, 24/25) återkommer samma illustration två gånger. Delen innehåller 142 paginerade sidor och det är med andra ord glesare mellan illustrationerna i denna jämfört med de tidigare delarna.

Vilka källorna till framställningen varit kan inte utrönas i detalj. Förmodligen var de mångskiftande och det är sannolikt flera författare som bidragit till de olika volymerna och länderbeskrivningarna. Underlag till bilderna från världens mer exotiska delar hade bland annat hämtats ur familjen de Brys många illustrerade böcker från 1600-talets första hälft.¹⁰

I de delar som berör Sverige var boken anmärkningsvärt korrekt och uppdaterad. Exempelvis genomgicks den svenska författningshistorien kortfattat men sakligt och den senaste regementsförändringen efter Karl XII:s död beskrevs med goda iakttagelser. Sålunda noterades att Sverige, i brist på deciderad tronföljare, återigen blivit ett valrike. Detta var en konstitutionell subtilitet som hävdades av ständerna för att kunna genomdriva inskränkningarna av kungamakten. Även villkoren i Fredriks konungaförsäkran 1720 redovisades med blick för de viktigaste punkterna.

Det svenska rikets nationer och deras egenskaper

Sveriges tre nationer – ursprungsbefolkningar skulle de kallas med modernt språkbruk – beskrevs under varsin huvudrubrik i *Amphi-Theatrum*. De avbildades i en fallande grad av exotism, från den moderiktigt klädda svensken, över den rustike finnen till den sällsamme lappen på skidor och med båge i hand. Denna visuella gradering motsvarades i beskrivningen av de olika nationernas egenskaper.

Svenskarna, hette det, hade fina ansiktsdrag, reslig konstitution och starka lemmar. Till humöret var de tappra, ståndaktiga och uppriktiga, i konversationen hövliga. Svensken var av naturen född till soldat och i ett fullt sekel hade nationen skapat sig en ogemen ryktbarhet i krig. I studier, konster och vetenskaper nådde svenskarna skäligen högt och det enda man ännu kunde lägga dem till last var att deras framgångar (”Glück”) gjort dem högmodiga och odrägliga gentemot främmande nationer (4r.iv).¹¹

Lapparna bestods en helt annan och långt mer kritisk beskrivning. På grund av röken i deras kåtor eller pörten hade de gulaktig hy. Deras huvuden var tjocka, pannorna breda och de hade djupt liggande kattögon. Till fots rörde de sig snabbare än ett rådjur på öppna fältet. Till läggningen var de trohjärtade, medlidsamma och generösa. Bland deras laster märktes främst tjuveri, hor och ett fientligt sinnelag; mot främlingar var de dock frikostiga. I sin religionsutövning – försävt kristendomen hade slagit rot – var de utomordentligt devota. De var rentav så ivriga att följa kristna levnadsregler att de mjölkade sina renar på ett särskilt vis om söndagarna, påstods det. Svärord och förbannelser såg de som något ohyggligt. De-

Willem Blaeu, Europa, 1617 och senare upplagor. I ramen visas Europas stora städer och dräktskicket hos olika folkslag.

ras mest tadelvärda egenskaper var lathet, feghet och klenmod. Därför dög de intet till i krig även om en och annan författare felaktigt uppgav att det fanns särskilda lappregementen i den svenska krigsmakten. Till deras oduglighet i fält bidrog deras känslighet för klimatväxlingar, vilken gjorde att de inte kunde uthärda ens i Sverige (42:IV).

Om lapparna snarast framställdes som svenskarnas motsats placerades finnarna däremellan. De hade till både kropp och humör mycket gemensamt med lapparna, berättades det. Deras ansikten beskrevs som svartgula. De var tämligen kortväxta, men hade välbyggda och starka lemmar. Däremot skilde de sig från lapparna genom sitt mod och sin tapperhet, egenskaper som gjorde dem till oförlämliga soldater. Ja, de utgjorde rentav den svenska krigsmaktens kärna, inte minst genom förmågan att uthärda de allra största strapatser. Fria konster

och studier, i synnerhet naturvetenskapliga ("der Mathesi"), var utbredda hos dem. Deras lärda män visade en särskild fallenhet för latinsk vers som gjorde dem berömda. Allt som allt var finnarna långt mer civiliserade än sina grannar lapparna, ansågs det (43:IV).

Sveriges geografi

I sammanhanget kan det också ha sitt intresse att översiktligt beröra hur *Amphi-Theatrum* beskrev det svenska rikets geografi. Till det geografiska Sverige räknades Götaland, Svealand ("Schweden in engern Verstande") och de norra landskapen upp till lappmarkerna – de senare beskrevs ju i ett separat avsnitt. Skåne, Halland och Blekinge behandlades okonstlat som gammalsvenska landskap medan den som ville läsa

om Bohuslän – ”Den Schwedischen Antheil an Norwegen” – hänvisades till Norges beskrivning.¹² Ingermanland och Livland hade däremot tillfallit moskoviten under det senaste kriget, framhölls det. De tillhörde därför de områden på vilka Sverige hade territoriella anspråk och som i övrigt inbegrep de tyska besittningar som gått förlorade (41:VI, XIII). På det hela taget följdes en rätt förnuftsbaseerad geografisk indelning i vad som ansågs vara provinsernas egentliga hemmahörighet – oavsett vart vapenmakten sedermera hade fört dem. Lappland beskrevs som ett stort men ”uns Teutschen grösten theils unbekante Land” som delades mellan tre herrar: Danmark, Sverige och Moskoviet. Lappmarkerna var följaktligen ett geografiskt område som sträckte sig över flera statsgränser.

Neu-eröffnetes Amphi-Theatrum, titelsida 1723.

Under Finland begreps Egentliga Finland, Nyland, Kajaneborg, Savolax, Tavastehus, Karelen och Kexholm, men inte Åland, som fördes till Svealand. Fordom, då Finland hade haft egna regenter, var dess makt större än nu och blodiga krig hade ofta utkämpats mot svenskarna, hette det. Finlands styrka var likväl inte att förakta och utan svårighet kunde 20 000 tappra finnar ställas i fältet även om dess statsintresse numera låg i händerna på suveränen, det vill säga den svenske kungen. Sverige, fick läsaren i gengäld veta på annat håll, hade under det nya seklets första nio år uppvisat en betydande slagkraft och beständigt hållit 70 à 80 tusen soldater på benen, men allt detta förändrades efter Poltava – ”so ist von Jahren zu Jahren die Schwedische Macht mehr und mehr geschwächt” (41:VIII, 43:VI, IX).

I senaste kriget delades Finland mellan Sveriges kung och Rysslands tsar, berättades det. Den förre styrde sin andel genom en generalguvernör, den senare genom en guvernör. Denna beskrivning gav intryck av en mer påtaglig finsk särställning än som i verkligheten var fallet. Som svensk generalguvernör nämndes Berndt Otto Stackelberg. *Amphi-Theatrum*s skildring är här inte riktig. Finland hade visserligen haft sina generalguvernörer under 1600-talet, men Stackelberg var i själva verket enbart befälhavare över försvarsväsendet i Finland. Utnämningen skedde i april 1722, just efter hans hemkomst från rysk fångenskap, så uppgiften visar under alla omständigheter på en uppdaterad information (43:VI, IX).

Jämförande folkstudier före antropologin

Så långt *Amphi-Theatrum*s skildring. Ingenting i detta var originellt på något vis. Den beskrivning som gavs var helt i överensstämmelse med kända handböcker. Ett vida spritt arbete var rättshistorikern Samuel von Pufendorfs geografisk-historiska beskrivning av Europas länder.¹³ Eftersom han var svensk rikshistoriograf kom Sverige att avhandlas i ett särskilt arbete, utgivet 1686: *Continuirte Einleitung ... Worinnen deß Königreichs Schweden Geschichte ... insonderheit beschrieben werden*.¹⁴ I slutet av detta verk fanns en beskrivning av ”Eigenschafftē der Schwedischen Nation” samt ”Beschaffenheit des Landes”. Ett beroende mellan Pufendorfs arbete och *Amphi-Theatrum* är inte osannolikt även om det inte gått

att omedelbart belägga. Skildringarna hade liknande upplägg och var helt och hållet överensstämmande i sina slutsatser; anmärkningsvärt nog var Pufendorf aningen mer återhållsam i sitt prisande av svenskarna. ”Uti Wettenskaper, Konster og Handtvärken,” skrev han om dem, ”hafwa de Skikkelighet nog til att fatta de första principia, men de äro få som hafwa Tolamod till att lära någon Sak så fullkommligen som sig bör.” Lapparna behandlades inte av Pufendorf, ”Men Finnarne”, berättade han, ”äro helt ehn annan Nation uti Språk og Seder ifrån de Swänske åtskilde; hwilke gode Soldater wara mände enär de först wäl öfwade og underrättade blifwa. Uti dät öfrige äre de ett enwettigt, hårdt og arbetsamt Folk, men mera bekwäme tungt Arbete, änn som något Konstigt till att förrätta”.¹⁵

Ett omfattande engelskt arbete, *Atlas Geographus: or, A Compleat System of Geography*, som utkom i fem volymer mellan 1711 och 1717 vilade tungt på Pufendorf. Han beskrevs som en infödd svensk författare, vilket skulle förklara en viss tendens hos honom. Sveriges historia och geografi behandlades utförligt på 56 tätt satta sidor och skildringen visade en genomgående skepsis mot svenska historiker, inte minst Olof Rudbeck och bröderna Johannes och Olaus Magnus. “[T]his Folly of tracing the Original of Kingdoms higher than is consistent with History, is not peculiar to the *Swedish* Historians”, medgav man dock. ”Those of most other Nations have their Share of it.”¹⁶

Denna geografi gjorde ingen egentlig uppdelning mellan Sverige, Finland och andra regioner. Riket indelades i åtta områden: det egentliga Sverige (Svealand), Götaland, Skåne, Bohus guvernement, Norrland, Finland, Ingermanland och svenska Livland. De tyska provinserna var en del av kejsarriket och behandlades under Tyskland. Det fordom självständiga Finland hade införlivats med Sverige under medeltiden. ”They had Kings of their own, till they were conquer’d by St. *Erick*, King of Sweden.”¹⁷

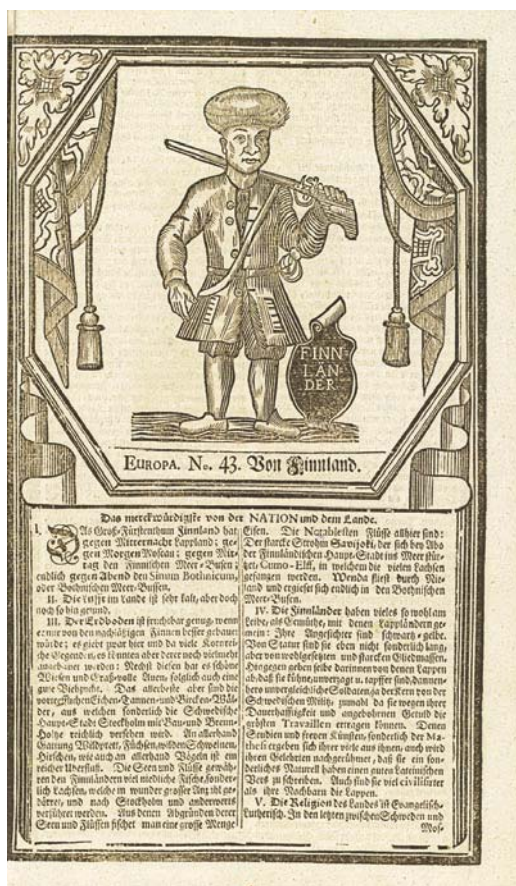
Svenska språket beskrevs som ”a Dialect of the *Teutonic*, but rougher, and less capable of Improvement than either the *Danish* or *High-Dutch*”. Silverbibeln, Codex Argenteus, som nytgivits i Uppsala visade dock att svenska språket var en variant av det gamla götiska språket, framhölls det. ”The *Finlanders* have a sort of Gibberish of their

Svensk.

own, altogether different from the *Swedish*. They send their Children when young to learn Foreign Languages, before they learn their own; for a *Finlander*, if he pass 14 Years of Age, is utterly incapable of speaking or learning any other Tongue but his own.”¹⁸ Även i detta arbete gjordes med andra ord kulturella rangindelningar av folken.

*Amphi-Theatrum*s beskrivning av lapparna torde till största delen ha hämtats från Johannes Schefferus’ *Lapponia*, som utgavs på latin första gången 1673 och innan seklets slut hade översatts till tyska, holländska, engelska och franska. Schefferus’ arbete byggde på berättelser insamlade från präster i lappmarkerna och kom att utöva ett enormt inflytande. Alla *Amphi-Theatrum*s omdömen återfinns där i en eller annan form.¹⁹ Den nära associationen mellan finnar och lappar illustreras av att den holländska översättningen

Finländare.

av *Lapponia* försågs med ett bihang om Finland. Författaren till detta tillägg menade att ryska var huvudspråket i östra Finland, svenska talades längs kusterna, medan finnarna hade sitt eget språk i mellersta delen av landet.²⁰

I *Amphi-Theatrum*s skildring av Sverige hänvisades också till dess tyska besittningar, som beskrevs under det tysk-romerska rikets översaxiska krets (nr 27). Här tycks man ha tangerat civilisationens krona. Kretsen var en av de bästa, om inte *den* bästa, i hela Tyskland, hävdades det. ”Die Einwohner können vor dem Kern der Teutschen Nation paßiren.” Allt gott som tidigare sagts om tyskarna kunde här återfinnas i överflöd. Den högtyska som talades i kretsen var sirlig och ren, och med det djupsinne dess invånare besatt fattade de inte endast alla konsternas och vetenskapernas

högsta stadier utan ställde rentav självgoda italienare och fransoser i förundran. Det bör tilläggas att Erfurt, där boken trycktes, låg i den översaxiska kretsen.

Graderad civilisering

De stereotypa kategoriseringarna av svenskar, finnar och lappar följde ett i samtiden rätt konventionellt mönster. Den finske historikern Anssi Halmesvirta har undersökt hur finnarnas nationella egenskaper uppfattades av 1800-talets antropologer, framför allt i Storbritannien. Det var, menar han, vanligt att kategorisera i civiliserade, halvciviliserade och barbariska folkslag. Med en sådan grovindelnig bedömdes olika nationers kulturella ställning och framsteg. Tolkningarna varierade beroende på vilka studieobjekt man hade att sammanlikna och de var delvis politiskt konjunkturbundna.

Även om denna typ av värderingar länge hade gjorts genomgick de en kvalitativ förändring under 1800-talet. Äldre tiders jämförande folkstudier var alltid monogenetiska, det vill säga alla människor ansågs vara besläktade med varandra. Denna uppfattning var grundad i Bibelns skapelseberättelse. I konsekvens därmed sågs alla kulturella skillnader som provisoriska och föränderliga. Under 1800-talet, i den framväxande raslärans spår, beskrevs egenskaper och förståndsgåvor allt oftare som nedärvda och olikheter mellan folken började uppfattas som permanenta. Det uppträdde rentav polygenetiska tolkningar, enligt vilka människosläktet inte menades ha samma rot utan i stället ansågs utvecklas längs parallella stammar med olika inneboende kapaciteter. En svart afrikan kunde, enligt detta synsätt, aldrig bli lika civiliserad som en vit europé hur mycket undervisning han än bibringades.²¹

Dithän hade tänkandet inte nått i 1700-talets början. Att man yvdes över den egna nationens företräden behövde inte betyda att den inhemska kulturen upphöjdes till norm. Fastmer kunde det egna folkets civilisatoriska mognad framhållas genom anpassning till de förhärskande kulturella idealen. Ett tydligt exempel på detta tänkesätt är tsar Peter den store, som mycket aktivt ville höja Ryssland till rang av europeisk kultur-nation genom att införa personer, innovationer och polityr från västeuropeiska föregångsländer:

Nederländerna, Frankrike, Tyskland. Inspiration hämtades rentav från Sverige, som självt hade genomgått en liknande transformation kort tidigare.²² För den framväxande svenska stormakten hade det inte varit tillräckligt att diktera politik på slagfältet – för att tas på allvar vid internationella rådslag krävdes även en kulturell upprustning. Under loppet av 1600-talet genomfördes den målmedvetet och med hjälp av värvade utlänningar inom snart sagt varje betydelsefull samhällssektor – förvaltning, handel, utbildning, konstliv. Inom ett par tre generationer lyckades Sverige också bli självförsörjande på kompetens på de flesta av dessa områden.

Lika symptomatiskt är att dessa förändringar i första hand berörde de övre samhällslagren – folkets stora massa var många gånger ett ansiktslöst staffage i denna kulturella tävlan, något som inte minst avspeglade ståndssamhällets betingelser. Men sådana kollektiva kategoriseringar uteslöt inte att man även vid denna tid kunde se nyktert och fördomsfritt på en persons individuella prestationer. Det faktum att de höga och de lärda allmänt ringaktade en fäkunnig allmogehindrade inte att man kunde uppskatta dugligheten hos enskilda individer ur dess led. Det var hellre praktiska svårigheter än rigida ståndsfördomar som ställde sig i vägen för en mer omfattande social klättring bland allmogen. Krigsmakten och prästeståndet var de två institutioner som erbjöd möjligheter till avancemang för bondsöner.

Detta resonemang kan överföras på relationen mellan olika folkgrupper. Att litteraturen uttryckte en fallande hierarkisk ordning mellan svenskar, finnar och lappar innebar inte att alla individer befann sig i motsvarande relation till varandra och enskilt representerade sin nations dominerande karaktärsdrag. Många finnar svingade sig utan hinder upp till rikets ledande poster och de finska stånden stod inte i något lägre förhållande till sina svenska ståndsbröder. För att uttrycka det enkelt: finnarna var lika goda undersåtar som några andra men ansågs på ett generellt plan något mer provinsiella.

Med lapparna såg det delvis annorlunda ut eftersom de till levnadsomständigheter och religion markant skilde ut sig från de jordbrukande svenskarna och finnarne. I deras fall var också försörjningskulturen en väsentlig del av det nationella särskiljandet – lapp ansågs man vara lika

Lappländare.

mycket för att man bedrev jakt- och fångstnärings och förde en nomadiserande tillvaro som för att man talade ett visst språk. De lappar som blev bofasta torde rätt snart ha uppgått i den omgivande svenska eller finska befolkningen. Förhållandet till lapparna präglades också av att de bodde i rikets mest avlägsna delar. Därför kunde man se positivt på deras näringsfång, som innebar att även Sveriges mest otillgängliga periferi kunde utvinnas ekonomiska nyttigheter. Myndigheternas misstro mot dem var i första hand religiöst betingad – lapparna ansågs inte fullt pålitliga i sin lutherska renlärighet. Men detta var den grundläggande orsaken till vaksamhet; i övrigt röntede egentligen ingen kvalitativt annorlunda behandling än någon annan grupp undersåtar som drabbades av kronans disciplineringssträvanden och centraliseringspolitik.

Attityderna blev mer specifikt samefientliga under 1800-talet, dels på grund av nationalismen, som upphöjde språklig och kulturell enhet till norm, dels på grund av rasläroras intåg, och dels på grund av att gruvdrift och nyodling öppnade nya möjligheter till ekonomisk vinning där rennärning, jakt och fiske inte längre sågs som nyttiga hanteringar utan som hinder för exploatering.²³

Verkan av den nationella åtskillnaden

Det faktum att finnarna i många sammanhang beskrevs som en särskild nation innebar inte att de medvetet utestängdes eller diskriminerades politiskt eller socialt. Finland var en fullt integrerad och oskiljaktig del av riket. Däremot är det fullt möjligt att den upprepade åtskillnad som gjordes mellan svenskar och finnar i verk som *Amphi-Theatrum* skapade en mental förberedelse för den påtvingade riksklyvningen 1809.

Jag vill här erinra om Johann Adolf Hoffmans tidigare citerade ord från 1760 om att infödda soldater var att föredra. Han gjorde ingen skillnad på olika nationaliteter och före 1809 var det ingen som på allvar betvivlade de finska soldaternas lojalitet mot kronan. Vi har sett att man ändå skilde mellan svenskar och finnar och det var inte alls ovanligt att de finska undersåtarna osynliggjordes i olika sammanhang. I en rätt spridd utläggning, samtida med Hoffmans bok, som förklarade det svenska statskicket under frihetstiden fanns ett särskilt kapitel om "Det Swenska Naturliga Lynnet". Där kunde man läsa om "Fäderneslandet och den tankeställning, som Swea Inbyggare där-om hafwa". "Man kan än i dag", förklarade författaren advokatfiskalen Isac Faggot, "väl tänka värdsamt uppå andre Nationer, men aldrig med den högaktning och ömhet, som uppå Swea och Götha Rike." Därefter utvecklas temat att denna *amore Patriæ* var själva grunden för ett livskraftigt samhälle.²⁴ Det anmärkningsvärda här är den specifika preciseringen Svea och Göta rike, som tillsammans med Finland och Norrland brukade räknas som rikets geografiska huvuddelar. De båda senare nämndes dock inte. Även begreppet "Sverige", som i de flesta fall var en övergripande

beteckning på hela riket, hade varit mindre utpekande i sammanhanget.

På rak fråga hade helt visst även denne författare inkluderat finnarna bland de trogna undersåtarna, men det går inte att komma ifrån att de i politiska sammanhang som dessa ofta omedvetet uteslöts medan de i sådana sammanhang som här kallats antropologiska uttryckligen särställdes. Det är likaså symptomatiskt att det mesta dels var i censurerade pamfletter som man talade klarspråk, som i detta exempel från 1743:

Jag tror, at Ryssen, efter thes igennem thenna Friden wundne Fördelar til Landz och Siöes kan blifwa ägare af hele Finland, och öfwer Bottn, när honom behagar, at Finland hädan efter blifwer mera Sweriges Rike til Last, än någon Nyttä, at Ryssen blifwer rådande öfwer Wår Handel och Siöfart, at han blifwer Herre och Mästare uti al Wår Handtering, så i Anseende til wår inwärtas Hushållning, som Alliancer och Förbindelser med andre Puissancer, och at Wj, om GUD icke hielper oss, blifwa helt och hållit Ryska Vasaller.²⁵

Texten gör en uttalad åtskillnad mellan subjektet Sverige och objektet Finland, som hotade att bli en belastning för riket. Denna skrift censurerades – av många olika skäl där den anförda passagen kan ha varit ett – men den var inte unik i sina utsagor.²⁶

Europa stod i 1800-talets början i begrepp att uppfinna nationalismen, en politisk ideologi som hade vuxit fram under lång tid. I Sverige och Finland, som följde med den allmäneuropeiska idéutvecklingen, kunde den svidande realpolitik som gjorde slut på en drygt sexhundraårig sammanlevnad lättare accepteras när den vävdes in i uppfattningen om en naturlig åtskillnad mellan broderfolken. I bägge länder fanns länge efter freden i Fredrikshamn personer som drömde om en återförening. Att sådana tankar, som på många andra håll utgjort grogrunden för bitter revanschism, ändå aldrig på allvar stört relationerna mellan Sverige och Finland får nog till stor del tillskrivas den sedan lång tid förberedda uppfattningen att de båda forna riksdelarna under 1800-talet funnit sina naturliga nationella gränser.

NOTER

1. Samer var en benämning som ännu inte kommit i bruk; lika lite gjorde man åtskillnad på finnar och finlandssvenskar, ej heller mellan svear och götar om det inte var fråga om historiska utredningar. I det följande använder jag genomgående den samtida terminologin.
- Ånnet för denna artikel har jag tidigare behandlat i bl.a. "I broderlig samdräkt? Förhållandet Sverige–Finland under 1700-talet och Anthony D Smiths *ethnie*-begrepp", *Scandia* 64:2 (1998); *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Eslöv, 2000) kap. 5; "Finland i det svenska riket; Finland och riket. Formell och strukturell ojämlighet", i *Maktens mosaik: Enhet, särart och självbild i det svenska riket*, red. Max Engman & Nils Erik Villstrand (Helsingfors & Stockholm, 2008). I det följande hänvisas huvudsakligen till arbeten som inte citerats i de sammanhangen.
2. Bo Lindberg, *Den antika skevheten: Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige* (Stockholm, 2006), s. 127–132.
3. Olof Rudbeck d.y., *Iter lapponicum: Skissboken från resan till Lappland 1695*, 2: Kommentardel (Stockholm, 1987), s. 59.
4. Ett enkelt och förnuftigt resonemang om hur regionala och nationella skillnader upplevdes inom riket har lämnats av Kari Tarkiainen, *Sveriges Österland: Från forntiden till Gustav Vasa* (Helsingfors & Stockholm, 2008), s. 13.
5. Johan Adolph Hoffman, *Politiska anmärkningar om den äkta och oäkta stats-konsten, hvaruti af alla tiders historiker anmärkes, hvad regenter och undersåtare uti et land gagna eller skada kan*, 2 (Stockholm: Peter Hesselberg, 1760), s. 212. Det var vanligt i sådana här diskussioner att hänvisa till Machiavelli, vilket också Hoffman gjorde.
6. *Krigs-articular som af den stormäktigste konung och herre, herr Carl den XI. Sveriges, Göthes och Wendes konung &c. &c. förnyade och stadgade äro, på Stockholms slott, den 2. martii 1683*. Nu på högvederborlig befallning å nyo uplagde (Åbo: Frenckell, 1789) art. 84, s. 46.
7. *Kongl. Maj:ts förnyade krigs-articular, til efterrättelse för arméén och flottorne i Sverige, Finland och Pomern*. Gifne Stockholms slott den 6 maji 1795 (Stockholm: Kungl. tryckeriet, 1795) se äv. kungens brev avtryckt i inledningen.
8. *Neu-eröffnetes AMPHI-THEATRUM, Worinnen Nach dem uns bekanten gantzen Welt-Kreis, Alle NATIONEN Nach ihrem Habit, in saubern Figuren repräsentiret. Anbey Die Länder nach ihrer SITUATION, CLIMATE, Fruchtbareit, INCLINATION und Beschaffenheit der Einwohner, Religion, vornehmsten Städten, Ertz-Bisthümern, Universitäten, Häfen, Vestungen, Commerciem, Macht, Staats-Interesse, Regierungs-Form, Raritäten, Müntzen, PRÆTENSIONIBUS, vornehmsten Ritter-Orden und Wappen aufgeführet sind, Und welches, mit Zuziehung der Land-Charthen, zu vieler Belustigung, vornehmlich aber der studierenden Jugend, als ein sehr nützlich und anmuthiges Compendium Geographicum, Genealogicum, Heraldicum, Curiosum, Numismaticum, kan gebraucht werden*. ERFURTH, Gedruckt und verlegt von Johann Michael Funcken, 1723[–1728].
9. En indikation på dess sällsynthet är att såväl katalogen över Lipperheides dräktbibliotek som Colas' modehistoriska bibliografi endast förtecknar fyra av de fem delarna; *Katalog der freiberrlich von Lipperheide'schen Kostümbibliothek*, 1 (Berlin, 1896–1901) nr 35; René Colas, *Bibliographie générale du costume et de la mode*, 2 (Paris, 1933) nr 2187.
10. Om den Frankfurt-baserade förläggarfamiljen de Bry, se Susanna Burgharz (red.), *Staging new worlds: De Bry's illustrated travel reports, 1590–1630* (Basel, 2004).
11. Siffror inom parentes hänvisar till *Neu-eröffnetes Amphi-Theatrum*, 1: Europa (1722) med länderavsnitt (i detta fall 41, Sverige) och paragraf (här: § IV).
12. Skånes, Hallands och Blekinges tidigare historia framgick av att Danmark för sin del sades ha anspråk på dessa landskap. I gengäld framhölls det att Danmark gjorde anspråk på hela Sverige; *Neu-eröffnetes Amphi-Theatrum*, 1: Europa (1722) 44:XLIII.
13. Samuel Pufendorf, *Einleitung zu der Historie der Vornehmsten Reiche und Staaten, so itziger Zeit in Europa sich befinden*. Zum andermal gedruckt und verbessert; mit Chur-Fürstl. Sächs. gnädigst. Privilegio (Frankfurt am Main: Friedrich Knoch, 1682). Första utgåvan trycktes på svenska: *Jnledning Til Historien, Angående The Förnämste Rijket och Stater, som för Tijden vthi Europa stå opprättte*. Försvenskad aff Petro Brask, Lincopia-Gotho (Stockholm: Henrich Keyser, 1680).
14. Samuel von Pufendorf, *Continuirte Einleitung zu der Historie der Vornehmsten Reiche und Staaten von Europa, Worinnen des Königreichs Schweden Geschichte, und dessen mit auswärtigen Cronen geführte Kriege insonderheit beschrieben werden*. Mit Chur-Fürstl. Sächs. gnädigst. Privilegio (Frankfurt am Main: Friderich Knoch, 1686). Första upplagan finns även med en kortare varianttitel. Den svenska översättningen har titeln *Inledning Till Swänska Historien, Med där till fogad Ökning ställt emot en Fransos, Antoine Varilas benämnd*; Under Authoris egen Censur uttälkad af Petro Brask, Lincopia-Gotho (Stockholm: Johann Georg Eberdt, 1688).
15. Pufendorf (1688) s. 908; jfr dens. (1686), s. 961.
16. *Atlas Geographus: or, A Compleat System of Geography, Ancient and Modern. Containing what is of most use in Bleau, Varenius, Cellarius, Cluverius, Baudrand, Brietius, Sanson, &c. Discoveries and Improvements of the best Modern Authors to this Time. Illustrated with about 100 New Maps, done from the latest Observations, by Herman Moll, Geographer; and many other Cuts, by the best Artists*, 1 (Savoy [London]: John Nutt, 1711), s. 267.
17. *Atlas Geographus*, 1 (1711), s. 311.
18. *Atlas Geographus*, 1 (1711), s. 302.
19. Johannes Schefferus, *Lapponia: Id est, regionis Lapponum et gentis nova et verissima descriptio, in qua multa de origine, superstitione, sacris magicis, victu, cultu, negotiis Lapponum, item animalium, metallorumque indole, quæ in terris eorum proveniunt, hactenus incognita* (Frankfurt am Main: Christian Wolff, 1673); dens., *Lappland*, övers. Henrik Sundin (Uppsala, 1956); Carl Gustaf Warmholtz, *Bibliotheca historica Sveo-Gothica*, 1 (Stockholm, 1782) nr 705.
20. "Naukerige beschrijving van Finland, en desselfs inwoonders. Vierde books", i Johannes Schefferus, *Waarachtige een Aenmerkens-waardige Historie Van Lapland: [...] Met noch Een kort bericht van den Toestand der Finnen* (Amsterdam: Jan ten Hoorn, 1682), s. 54.
21. Anssi Halmesvirta, *The British conception of the Finnish 'race', nation and culture, 1760–1918* (Helsingfors 1990) exv. s. 81–88. Se även Ivan Hannaford, *Race: The history of an idea in the West* (Baltimore & London, 1996), särsk. kap. 7–8.
22. Lindsey Hughes, *Russia in the age of Peter the Great* (New Haven & London 1998) exv. s. 450–452, 468 f., och flerst.; Claes Peterson, *Peter the Great's administrative and judicial reforms: Swedish antecedents and the process of reception* (Stockholm, 1979).
23. Lennart Lundmark, *Stulet land: Svensk makt på samisk mark* (Stockholm, 2008).
24. [Isac Faggot], *Swea rikets styrelse efter grund-lagarne* (Stockholm: Johan Georg Lange, 1768), s. 197–227, cit. s. 217.
25. *En redlig swänsk patriots politiska tros bekiännelse...* [U.o.o.å. Tryckt i Danmark 1743] art. 28. Jfr Bengt och Agneta Åhlén, *Censur och tryckfrihet: Farliga skrifter i Sverige 1522–1954* (Stockholm, 2003), 17:117.
26. Se mina i not 1 anförda arbeten med många exempel.